

VOLQA BULQAR XANLIĞININ ŞƏRQİ AVROPADAKI ETNOSİYASI TƏSİRİ VƏ İRSİ

SAİDƏ CƏFƏR QIZI İSMAYILZADƏ

Gəncə Dövlət Universitetinin Ümumi tarix kafedrasının

dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Ç. Vəlixanov adına Tarix və Etnologiya

İnstitutunun Azərbaycan üzrə təmsilçisi

Gəncə, Heydər Əliyev prospekti, 429.

E-mail: saida.ismailzade@mail.ru

ORCID: 0000-0002-2877-8944

XÜLASƏ

Məqalədə Volqa Bulqar xanlığının Şərqi Avropa-nın siyasi, etnik və mədəni inkişafına göstərdiyi təsir kompleks şəkildə araşdırılır. Tədqiqatda Volqa və Kama çaylarının qovşağında formalaşmış dövlətin yaranma şəraiti, etnik tərkibi, siyasi idarəetmə sistemi, İslam dininin qəbul edilməsinin yaratdığı ictimai-mədəni dəyişikliklər, həmçinin qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətləri elmi əsaslarla təhlil edilir. Göstərilir ki, Volqa Bulqar xanlığı yalnız ilk müstəqil türk-islam dövlətlərindən biri kimi deyil, həm də Şərqi Avropa ilə Orta Asiya və İslam dünyası arasında iqtisadi, diplomatik və mədəni əlaqələrin inkişafında mühüm vasitəçi kimi çıxış etmişdir. Məqalədə dövlətin kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq, şəhərsalma, beynəlxalq ticarət və memarlıq sahələrində əldə etdiyi nailiyyətlər, eləcə də Bulqar şəhərinin regionun əsas iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilməsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Monqol yürüşlərinin Volqa Bulqar dövlətçiliyinə təsiri, Qızıl Orda tərkibinə daxil olmasından sonrakı inkişaf mərhələsi və bulqar irsinin sonrakı türk-müsəlman dövlətlərinə təsiri də qiymətləndirilir. Nəticə etibarilə müəyyən olunur ki, Volqa Bulqar xanlığı Şərqi Avropada türk-islam sivilizasiyasının formalaşmasına, beynəlxalq ticarət yollarının inkişafına və regionun etnomədəni tarixinin zənginləşməsinə mühüm töhfə vermiş dövlətlərdən biri olmuşdur.

Açar sözlər: *Volqa çayı, İslam, Kama çayı, ticarət yolları, Volqa Bulqarları.*

Giriş

Tarixin dərin və çoxqatlı yaddaşında Volqa-Bulqar xanlığı yalnız bir dövlətin siyasi yüksəlişi kimi deyil, Şərqi Avropada türk etnik komponentinin, islam mədəniyyətinin və regional ticarət sisteminin qovuşduğu mühüm tarixi mərhələ kimi meydana çıxır. Volqa və Kama çaylarının qovuşduğu strateji ərazidə formalaşan bu xanlıq bölgənin siyasi tarazlığına təsir göstərmiş, yerli fin-uqor mühiti, türk tayfa birlikləri və müsəlman Şərqi arasında yeni əlaqə xətti yaratmışdır. Volqa-Bulqar xanlığının yaranması və inkişafı yalnız

hakimiyyət qurumunun təşəkkülü deyildi; burada bütöv bir xalqın yeni coğrafiyada öz etnik mövqeyini, dini kimliyini və siyasi varlığını təsdiqləməsi prosesi baş verirdi.

Bu baxımdan Volqa-Bulqar xanlığının tarixi Şərqi Avropanın etnosiyasi inkişaf xəttində ayrıca yer tutur. Xanlığın əhəmiyyəti onun yalnız hərbi-siyasi mövcudluğu ilə məhdudlaşmır; o, ticarət yollarının fəallaşması, islam mədəniyyətinin şimal istiqamətində yayılması, şəhər həyatının inkişafı və müxtəlif etnik qrupların vahid siyasi mühit daxilində birləşməsi ilə bağlıdır. Volqa bulqarları yeni məskunlaşdıqları ərazidə təkcə coğrafi üstünlük əldə etmədilər, həm də həmin üstünlüyü dövlətçilik, mədəniyyət və regional nüfuz amilinə çevirdilər.

Kobratın ölümündən sonra Böyük Bolqar Dövləti dağıldı və onun mühüm bir hissəsi şimala doğru hərəkət etdi. Kobratın oğlu Kotraqın rəhbərlik etdiyi, əsasən Otuz-oğurlardan ibarət olan bolqar icmaları Volqa və Kama çaylarının qovuşduğu Orta İtil bölgəsinə çəkildilər. Bu köçün VII əsrin sonu ilə VIII əsrin əvvəlləri arasında baş verdiyi ehtimal olunur. Bölgəyə gələn bolqarlar burada yaşayan yerli fin-uqor əhalisi və digər türk qrupları ilə təmas quraraq tədricən yeni etnosiyasi mühit yaratdılar. İlk mərhələdə bu proses sadə köç hadisəsi kimi görünə bilərdi, gerçək məzmununda isə Volqa-Bulqar dövlətinin formalaşması üçün ilkin etnik və siyasi zəmin hazırlanırdı.

Orta İtil bölgəsinə yerləşən bolqarlar qısa müddətdə yalnız tayfa birliyi olaraq qalmadılar. Onlar yerli əhali ilə qarışaraq bölgənin etnik mənzərəsini dəyişdirdilər, oturaq həyat formalarına keçdilər, ticarət və əkinçiliklə bağlı iqtisadi əsaslar yaratdılar. Dövlətin ilk iki əsri haqqında məlumatların azlığı həmin ərazinin böyük yazılı mədəniyyət mərkəzlərindən uzaqda yerləşməsi ilə bağlıdır. Buna baxmayaraq, sonrakı mənbələr Volqa-Bulqar dövlətinin geniş siyasi təsir dairəsinə malik olduğunu və bölgədə mühüm güc kimi tanındığını göstərir [1, 183–194; 5].

Volqa-Bulqar dövlətinin siyasi sərhədləri bölgənin daimi hərəkətliliyi, qonşu qüvvələrin təzyiqi və ticarət yollarının dəyişməsi səbəbindən zaman-zaman sabit qalmırdı. Müxtəlif dövrlərdə dövlətin təsir

dairəsi Ural dağlarından Oka çayına, Dvina hövzəsindən Don və Samara istiqamətlərinə qədər uzanan geniş coğrafiyanı əhatə etmişdir. Bu geniş məkanın əsas nüvəsi Volqa və Kama çayları arasındakı strateji ərazi idi. Həmin ərazi həm müdafiə, həm ticarət, həm də mədəni əlaqələr baxımından Volqa bulqarlarının yüksəlişində həlledici rol oynamışdır.

Yarandığı ilk mərhələlərdə Volqa bulqarları Xəzər xaqanlığının təsiri altında olmuşlar. Bu asılılıq sərt inzibati təbəçilikdən daha çox vergi, siyasi tanınma və qarşılıqlı maraqlar üzərində qurulmuş münasibət xarakteri daşıyırdı. Bulqarların Xəzər gəmilərindən gömrük rüsumu alması, daxili həyatlarını nisbətən sərbəst idarə etməsi və Abbasi xilafəti ilə birbaşa əlaqə qura bilməsi onların tam asılı siyasi vahid olmadığını göstərir. Burada asılılıqla müstəqillik arasında aralıq bir model meydana çıxmışdı.

Coğrafi mövqe Volqa bulqarlarının iqtisadi və dini-mədəni inkişafında əsas amillərdən biri idi. Xəzər, Xarəzm, Samani bölgələri və Orta Asiya ilə qurulan ticarət əlaqələri Bulqar ölkəsini yalnız mal mübadiləsi mərkəzinə çevirmədi, həm də islam mədəniyyətinin bölgəyə daxil olmasını sürətləndirdi. Bulqar tacirlərinin müsəlman tacirlərlə geniş münasibətləri, Xarəzm vasitəsilə gələn dini təsirlər və ərəb coğrafi ədəbiyyatında Bulqar ölkəsi haqqında verilən məlumatlar İslamın Volqa bölgəsinə əsasən ticarət və mədəni əlaqələr yolu ilə yayıldığını göstərir. Bu dövrün mənbələrində bulqarların məscidləri, məktəbləri, ticarət əlaqələri və əkinçilik həyatı ilə seçilən xalq kimi təsvir olunması təsadüfi deyildir [6, 43–64; 10, 57–69].

Volqa bulqarlarının Bağdad xilafəti ilə rəsmi əlaqələri Almuş xanın təşəbbüsü ilə yeni mərhələyə daxil oldu. Bulqar xanı Şelkeyin oğlu Almuş 920/921-ci illərdə Abdullah Başto əl-Həzərini Abbasi xəlifəsi əl-Muqtədir Billahın yanına elçi kimi göndərdi. Bu müraciət Abbasi xilafəti üçün uzaq şimal bölgəsində dini-siyasi nüfuzun tanınması demək idi. Bulqarlar üçün isə məsələ daha geniş idi: İslamın rəsmi qəbul edilməsi, dövlətçilik legitimliyinin möhkəmləndirilməsi və türk-islam siyasi sistemə daxil olmaq niyyəti bu addımın arxasında dayanırdı.

Almuş xan yalnız İslamı qəbul etdiklərini bildirməklə kifayətlənmədi. O, bölgəyə din müəllimləri göndərilməsini, məscidlərin və digər tikililərin inşası üçün ustalar ayrılmasını, düşmənlərdən qorunmaq məqsədilə müdafiə qurğuları tikə biləcək sənətkarların göndərilməsini də xahiş etdi. Bu müraciət Volqa-Bulqar dövlətinin İslamı yalnız etiqad səviyyəsində deyil, ictimai, siyasi və memarlıq-mədəni sistem kimi qəbul etmək istədiyini göstərir. Abbasi paytaxtında

həmin istək müsbət qarşılandı və Volqa bulqarlarına xüsusi səfirlik heyəti göndərildi.

Səfirlik heyətinin tərkibində olan Əhməd ibn Fədlan Bağdaddan Bulqar ölkəsinə qədər keçdiyi yolu, qarşılaşdığı oğuz, başqırd, xəzər, slavyan və bulqar icmaları haqqında müşahidələrini yazıya aldı. Onun qeydləri Volqa-Bulqar tarixinin öyrənilməsi üçün ən qiymətli mənbələrdən biridir. İbn Fədlan yalnız siyasi hadisələri deyil, dini mərasimləri, sosial davranışları, hökmdar sarayının qəbul qaydalarını, gündəlik həyat formalarını və müxtəlif etnik qrupların xüsusiyyətlərini də təsvir etmişdir. Buna görə onun məlumatları Volqa bulqarlarının tarixi, dini həyatı və etnosiyasi mühiti haqqında əsas mənbə kimi qiymətləndirilir [6, 43–64].

Nümayəndə heyəti 11 Səfər 309-cu ildə, yəni 21 iyun 921-ci ildə Bağdaddan yola çıxmış, 12 Məhərrəm 310-cu ildə, yəni 12 may 922-ci ildə Bulqar şəhərinə çatmışdır. Xəlifənin məktubu və hədiyyələri Bulqar xanına təqdim edilmişdir. İbn Fədlanın qeydlərindən görünür ki, İslam bulqarlar arasında artıq müəyyən yayılma mərhələsinə çatmışdı. Almuş xanın İslamı qəbul etdikdən sonra Əmir Cəfər ibn Abdullah adını götürməsi bu prosesin yalnız dini deyil, siyasi mahiyyət daşıdığını göstərir. Bu hadisə Volqa-Bulqar dövlətinin tarixində yeni mərhələnin başlanğıcı olmuşdur.

Volqa bulqarlarının İslamı qəbul etməsi onların dövlət idarəçiliyinə, mədəni əlaqələrinə, şəhər həyatına və ticarət sistemə ciddi təsir göstərdi. İslam bu cəmiyyətdə məscid, məktəb, yazılı mədəniyyət, hüquqi davranış normaları və diplomatik əlaqələr üçün yeni imkanlar açdı. Bulqar dövləti müsəlman Şərqi ilə münasibətlərini genişləndirdi, Bağdad, Xarəzm, Türküstan və başqa mərkəzlərlə daha sıx əlaqələr qurdu. Almuş xanın oğlunun həcc səfərinə getməsi, Bağdada baş çəkməsi və xəlifəyə hədiyyələr təqdim etməsi həmin münasibətlərin davamlı xarakter daşdığını göstərir [2, 20–48; 7].

Bulqarların islam dünyası ilə əlaqələri təkcə dini müstəvidə qalmadı. Bu əlaqələr ticarət, diplomatiya, şəhər mədəniyyəti və siyasi nüfuz sahələrində də özünü göstərdi. Volqa bulqarları İslamı qonşu xalqlar arasında yaymaq üçün müəyyən təşəbbüslər göstərmiş, məsələn, Kiyev knyazı Vladimirə İslamı qəbul etmək təklifi ilə müraciət etmişdilər. Türküstanla əlaqələrin mövcudluğu, Qəznəvi sarayı ilə diplomatik təmaslar, həcc yolları və Bağdadla əlaqələr Volqa-Bulqar xanlığını Şərqi Avropa ilə müsəlman Şərqi arasında mühüm vasitəçi mövqeyinə çıxarırdı. Bu mövqe xanlığın etnosiyasi təsirini daha geniş coğrafiyaya yayırdı.

Volqa bulqarlarının qeyri-müsəlman qonşuları ilə münasibətləri isə daha mürəkkəb xarakter daşıyırdı. Kiyev knyazlığı 964 və 985-ci illərdə Bulqar ölkəsinə hücum etmiş, sonrakı mərhələdə münasibətlər müəyyən qədər yumşalmış və 1006-cı ildə ticarət müqaviləsi bağlanmışdır. Bu müqavilə rus-bulqar münasibətlərində iqtisadi maraqların mühüm yer tutduğunu göstərir. XI əsrin ikinci yarısından etibarən şimal xəz ticarəti uğrunda rəqabət münasibətləri yenidən gərginləşdirdi. 1164, 1184, 1205 və 1220-ci illərdə baş verən qarşıdurmalar monqolların meydana çıxmasına qədər bölgədə siyasi sabitliyin tam bərqərar olmadığını göstərir. Ruslarla sülh yalnız 1230-cu ildə bağlandı [1, 183–194; 5].

Bulqarların İslamı qəbul etməsi yalnız rəsmi dini seçim kimi deyil, Volqa hövzəsində dövlətçilik düşüncəsinin yeni ideoloji dayaqqlar üzərində qurulması kimi qiymətləndirilməlidir; çünki sünni-hənəfi mühitin formalaşması, Bağdadla diplomatik əlaqələrin genişlənməsi, həc yolları ilə bağlı təmasların artması və müsəlman Şərqi ilə ticarət əlaqələrinin güclənməsi xanlığın daxili həyatında yeni mədəni istiqamət yaratmışdır. Proses təxəttüli getmirdi. Yerli fin-uqor icmaları və bəzi bulqar qrupları əvvəlki inanclarını müəyyən müddət qoruyub saxlayırdı. Qarışıq dini mühit qalırdı. Buna baxmayaraq, İslamın şəhər həyatına, siyasi legitimliyə və xarici əlaqələrə təsiri getdikcə artırdı [2, 20–48; 6, 43–64].

İslam ölkələri ilə əlaqələrin genişlənməsi Volqa bulqarlarının regional mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. Almuş xanın oğlunun həcc səfərinə çıxması, Bağdadda xəlifəyə hədiyyələr təqdim etməsi, Bulqar zəvvarlarının Məkkəyə gedərkən Abbasi paytaxtından keçməsi və 986-cı ildə Kiyev knyazı Vladimirə İslamı qəbul etmək təklifinin edilməsi bu münasibətlərin yalnız dini deyil, diplomatik məzmun daşdığını göstərir. Sərhədlər sakit deyildi. Türkünstanla əlaqələr davam etsə də, rusların Xəzər bölgəsinə təzyiqi və Volqa ticarət yolunda yaranan təhlükələr İslam dünyası ilə münasibətləri müəyyən dövrlərdə zəiflədirdi. Bu dalğalanma xanlığın xarici siyasətində əsas ziddiyyətlərdən biri idi.

XI–XII əsrlərdə Bulqar ölkəsi müsəlman Şərqi üçün tanınan siyasi və ticarət məkanına çevrilmişdi; Beyhaki məlumatlarında Bulqar xanı Əbu İshaq İbrahimin Nişapur yaxınlığındakı Beyhakda məscid tikintisi ilə əlaqələndirilməsi, 1024-cü ildə bulqar səfirliyinin Qəznəvi sarayına zəngin hədiyyələrlə gəlməsi və Əbu Hamid əl-Əndəlusinin XII əsrin əvvəllərində bölgəyə səfəri bu marağın davamlı olduğunu göstərir. Şəhər nüfuzu artırdı. Bulqar artıq yalnız şimal ticarət məntəqəsi deyildi, İslam coğrafi təsəvvüründə ayrıca

tanınan mərkəzə çevrilirdi. Bu fakt xanlığın mədəni çəkisini genişləndirirdi [2, 20–48; 7].

XIII əsrdə monqol yürüşləri Volqa-Bulqar dövlətinin siyasi taleyini köklü şəkildə dəyişdirdi; 1224-cü ildə ruslara qarşı yürüşdən qayıdan monqol ordusunun bulqarlar tərəfindən pusquya salınması, 1233-cü il hücumunun nəticəsiz qalması və ardınca Batu xanın rəhbərliyi ilə 1236–1237-ci illərdə həyata keçirilən böyük yürüş Bulqar şəhərləri üçün dağıdıcı mərhələ yaratdı. Zərbə ağır idi. Paytaxt Bulqar və digər yaşayış məntəqələri ciddi dağıntıya məruz qaldı. Dövlətin müstəqil siyasi xətti qırıldı. Bu mərhələdən sonra Volqa bulqarları Qızıl Orda sisteminə daxil oldular [1, 183–194; 5].

Qızıl Orda hakimiyyəti altında bulqarlar əvvəlki dövlət bütövlüyünü bərpa etməyə çalışsalar da, 1361 və 1391-ci illərdəki yürüşlər, ardınca 1399-cu ildə Bulqar şəhərinin ruslar tərəfindən dağıdılması siyasi və demoqrafik tənəzzülü daha da dərinləşdirdi. Paytaxt dirçələ bilmədi. Bulqar əhalisinin bir hissəsi Kama çayının şimalına, Kazan çayı boyunca yeni məskunlaşma sahələrinə çəkildi. Bu köç sonrakı Kazan xanlığının etnik əsaslarının formalaşmasında mühüm rol oynadı.

1437-ci ildə yaranan Kazan xanlığının əsas əhalisinin bulqar-qıpçaq müsəlman mühitindən çıxması Volqa-Bulqar irsinin tamamilə yox olmadığını göstərir; oğur türkcəsinin izlərini daşıyan çuvaşların da qədim bulqarlarla bağlı etnik-mədəni xətt üzrə izah edilməsi həmin irsin müxtəlif istiqamətlərdə davam etdiyini göstərən mühüm faktdır. Tarixi xətt qırılmadı. Dövlət adı aradan qalxdı, mədəni və etnik iz isə başqa siyasi formaların içində yaşadı. Bu davamlılıq Volqa-Bulqar xanlığının Şərqi Avropa tarixindəki əsas mirasıdır [8; 9].

Dövlət təşkilatı

Mənbələr Volqa-Bulqar dövlətinin idarə sistemi haqqında geniş məlumat verməsə də, hökmdar adına sikkə zərb olunması, xütbə oxunması, bazar və vergi münasibətlərinin mövcudluğu, tayfa strukturlarının siyasi idarəçiliklə birləşməsi burada sadə, ancaq işlək dövlət mexanizminin formalaşdığını göstərir. Sistem ilkin idi. X əsrin birinci yarısında Yiltavar, İlteber, Buyruk kimi qədim türk titulları və idarəçilik elementləri saxlanılırdı. Barsula, Asqıl və Bulqar tayfa komponentləri bu siyasi quruluşun əsas dayaqqları sırasında görünür.

İbn Fədlanın məlumatlarında hökmdarın nüfuzu, xalqın adət-ənənəyə bağlılığı və saray davranış qaydaları xüsusi yer tutur. Bulqar hökmdarının bazarda müşayiətsiz gəzə bilməsi siyasi hakimiyyətlə

ictimai etimad arasında müəyyən tarazlığın olduğunu göstərir. Hökmdarın arvadının rəsmi qəbullarda iştirakı qədim türk dövlət ənənəsinin davamı kimi dəyərləndirilə bilər. Davranış qaydaları sərt idi. Qətl, oğurluq və əxlaq pozuntuları ağır cəzalarla qarşılanırdı [6, 43–64].

Dövlətin maliyyə əsasları geniş vergi sistemindən çox ticarət və gömrük gəlirlərinə söykənirdi; Xəzər xaqanlığı üçün toplanan xəzlər, məhsul və mərasimlərlə bağlı ödənişlər, samur xəzləri, öküz dəriləri və ticarət gəmilərindən alınan 10 faizlik rüsum xəzinənin əsas gəlir mənbələri sırasında idi. İqtisadi model sadə idi. Bu sadəlik zəiflik anlamına gəlmirdi, çünki Volqa və Kama hövzəsində ticarət yollarına nəzarət dövlətə davamlı gəlir verirdi. Məhz bu gəlir şəhər həyatının, sənətkarlığın və siyasi idarəçiliyin saxlanması üçün imkan yaradırdı.

Ailə və miras münasibətləri isə İslamın qəbulundan sonra belə dərhal tam islam hüququ çərçivəsinə keçməmişdi. İbn Fədlanın qeydlərinə görə, oğlan uşaqlarının baba tərəfindən böyüdülməsi, mərhum atanın övladları əvəzinə qardaşının mirasçı sayılması və gündəlik məişətdə qədim adətlərin qorunması cəmiyyətin dini dəyişikliklə əənəvi normalar arasında keçid mərhələsində olduğunu göstərir. Keçid mürəkkəb idi. Əsas qida məhsulları ət, arpa şorbası, bal içkisi, buğda və arpadan hazırlanmış içkilər, çay mühitinə bağlı olaraq isə balıq idi. Bu məişət təsviri Volqa bulqarlarının həm köhnə türk ənənəsi, həm də oturaq çay mədəniyyəti ilə bağlı həyat tərzini aydınlaşdırır [6, 43–64].

İtil [Volqa] bulqarlarının təsərrüfat həyatı onların yalnız hərbi-siyasi birlik kimi deyil, oturaq yaşayışa, əkinçilik vərdişlərinə və ticarət əlaqələrinə söykənən mürəkkəb sosial-iqtisadi cəmiyyət olduğunu göstərir; münbit çay vadiləri, əlverişli iqlim şəraiti, Volqa-Kama hövzəsinin nəqliyyat imkanları və şimal-cənub ticarət xətlərinə yaxınlıq bulqarların erkən dövrlərdən kənd təsərrüfatı ilə yanaşı mal mübadiləsinə də ciddi əhəmiyyət verməsinə şərait yaratmışdır. Bu əsas təsadüfi deyildi. Bulqarlar buğda, arpa və darı kimi taxıl bitkilərini becərir, bəzi mənbələrdə mərcimək və noxud da həmin əkinçilik sisteminə daxil edilir. Torpaq işləyirdi. Bağçılıq, suvarma və dəmir kənd təsərrüfatı alətlərindən istifadə onların yalnız təbii şəraitə uyğunlaşmadığını, həm də həmin şəraiti iqtisadi üstünlüyə çevirdiyini göstərir [6, 43–64; 7].

Kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, dəri emalı, xəz istehsalı, keramika, metal emalı və zərgərlik Volqa bulqarlarının iqtisadi həyatında mühüm yer tuturdu. “Bolqar” adı ilə tanınan dəri məmulatlarının uzun müddət şöhrət qazanması, arxeoloji qazıntılarda metal və kerami-

ka istehsalına aid materialların aşkarlanması, zərgərlik nümunələrinin geniş coğrafiyaya təsir göstərməsi bu cəmiyyətin yalnız xammal ixrac edən deyil, həm də emal və sənətkarlıq bacarığı olan şəhərli toplum olduğunu göstərir. Sənət inkişaf etmişdi. Bu inkişafın arxasında həm yerli istehsal ənənəsi, həm də ticarət yollarının yaratdığı geniş bazar dayanırdı.

İtil bölgəsinin sərvət və nəqliyyat baxımından əlverişli mövqeyi bulqarların şəhər və bazar mədəniyyətinin sürətlə formalaşmasına imkan verdi; şimal meşə qurşağını Xəzər dənizi, İran, Qafqaz, Türkünstan və Orta Asiya ilə birləşdirən karvan yolları onların erkən dövrdən tacir xalq kimi tanınmasını şərtləndirdi. Yol şəhər yaradırdı. İbn Fədlanın səfərindən sonra təməli 922–924-cü illər arasında qoyulduğu ehtimal edilən paytaxt Bulqar X–XIII əsrlərdə Kama və İtil çaylarının qovuşduğu məkandan cənubda, İtil çayına yaxın strateji mövqedə Şərqi Avropanın əsas ticarət mərkəzlərindən birinə çevrildi. Burada coğrafiya siyasi gücə işləyirdi [1, 183–194; 6, 43–64].

Bulqar tacirləri şimalda Skandinaviya tayfaları, cənubda və şərqdə isə Xəzər, Aral, Xarəzm, İran, İraq, Suriya və Misir istiqamətləri ilə əlaqə saxlayırdılar. Xəz tədarükü üçün uzaq şimal bölgələrinə, hətta Ağ dəniz istiqamətinə qədər hərəkət etmələri onların ticarət çevrəsinin genişliyini göstərir. Bazar çoxşaxəli idi. İxrac malları arasında müxtəlif xəzlər, at və keçi dəriləri, ayaqqabı, ox, qılınç, zireh, qoyun, mal-qara, şahin, balıq yapışqanı, qoz, arı mumu, bal və slavyan qulları qeyd olunur. İslam dünyasından isə toxuculuq məhsulları, silah, bəzək və lüks əşyalar, həmçinin dulşuculuq məmulatları gətirilirdi.

Dövlətin maliyyə sistemi geniş vergi yükündən çox ticarət dövriyyəsinə əsaslanırdı; əhali üzərinə ağır vergi qoyulmaması, ticarət gəmilərindən alınan 10 faizlik gömrük rüsumunun xəzinə üçün mühüm gəlir mənbəyinə çevrilməsi və əvvəlki mərhələdə qiymətli xəzlərin mübadilə vasitəsi kimi işlədilməsi iqtisadi mexanizmin bazar xarakterini göstərir. Pul dövriyyəsi dəyişirdi. İbn Rustanın məlumatında bir xəzin 2,5 dirhəm dəyərinə göstərilməsi, dələ dərisinin kiçik mübadilə vahidi kimi işlədilməsi, sonralar isə İslam ölkələrindən gələn gümüş dirhəmlərin dövriyyəyə daxil olması həmin dəyişmənin konkret əlamətidir. X əsrin ortalarından Bulqar xanlarının öz adları ilə sikkə zərb etdirməsi isə iqtisadi müstəqilliyin siyasi rəmzinə çevrilirdi [1, 183–194; 9].

Şimaldakı Viso, yaxud Ves xalqı ilə aparılan xəz ticarəti bəzi mənbələrdə “səssiz mübadilə” formasında təsvir edilir. Bu üsulda bulqar tacirləri malları müəyyən yerə qoyur, qiymət göstəricisini bildirir və geri çəkilirdilər. Ves tacirləri öz mallarını qarşı tərəfin

qoyduğu əşyaların yanına yerləşdirir, sonra bulqarlar qayıdaraq təklif olunan mübadiləni qiymətləndirirdilər. Razılıq yaranırdısa, mallar götürülürdü. Razılıq yox idisə, hər tərəf öz malını geri aparırdı. Bu ticarət forması sərhəd bölgələrində etimad, məsafə və qarşılıqlı ehtiyatlılıq üzərində qurulan xüsusi iqtisadi davranış modeli idi [2, 20–48].

İtil bulqarlarının məskun həyat tərz, kənd təsərrüfatı və ticarət iqtisadiyyatı onların Şərqi Avropada türk-islam mədəniyyətinin mühüm daşıyıcısına çevrilməsinə şərait yaratdı. Kənd və şəhər məskənlərinin inkişafı bulqarlara həm müsəlman ölkələri, həm də qonşu qeyri-müsəlman xalqlarla sıx əlaqə saxlamaq imkanı verdi. Mədəni səviyyə yüksəlirdi. İbn Rustanın bulqarlar haqqında verdiyi məlumatlarda onların müxtəlif xalqlarla ticarət etməsi, rusların və başqa toplumların mallarını Bulqar ölkəsinə gətirməsi, buğda, arpa və darı becərilməsi, məscid və məktəblərin mövcudluğu xüsusi yer tutur. Bu təsvir Bulqar cəmiyyətinin iqtisadi və dini-mədəni həyatının bir-birindən ayrılmadığını göstərir [6, 43–64; 7].

Bulqarların elmi-mədəni həyatı da yalnız dini institutlarla məhdudlaşmırdı. Mənbələrdə tarixçi, həkim, astronom və hüquqşünasların yetişməsi, “Bulqari” nisbəsi ilə tanınan alimlərin mövcudluğu, Əbu Hamid əl-Əndəlusinin Bulqar şəhərinin qazısı Numan b. Yaqub əl-Bulqaridən və onun “Tarihül-Bulqar” əsərindən bəhs etməsi bu mühitin intellektual səviyyəsini göstərir. Əsər itmişdir. Buna baxmayaraq, Əbül-Əla Hamid Bulqari və Davud b. Süleyman Saksini kimi adların çəkilməsi Volqa bulqarlarının yalnız ticarət və sənətkarlıq sahəsində deyil, elmi-mədəni mühitdə də seçildiyini göstərir.

Bulqar dili haqqında məlumat azdır, bu səbəbdən onların istifadə etdiyi türk dilinin bütün xüsusiyyətlərini dəqiq müəyyənəlmək çətindir; bununla belə, dilçilik araşdırmalarında bulqar dilinin Onoğur, yaxud Oğur türk dili qoluna aid edilməsi, bu dildə söz sonlarında oğuz türkcəsindəki “z” yerinə “r”, “ş” yerinə isə “l” işlənməsi haqqında mülahizələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dil izi qalır. “Dokuz” əvəzinə “tokur”, “beş” əvəzinə “bel” tipli qarşılaşdırmalar həmin fonetik fərqləri göstərmək üçün istifadə olunur. Günümüzə qədər gəlib çatan ən mühüm dil materialı isə məzar kitabələri hesab edilir [8].

Bulqarlar bir çox şəhər və qəsəbə salmışdılar. Onların içində ən mühümü paytaxt Bulqar idi. Suvar, Bilər, Göke-Tav, Etreç, Züye, Tokşın, Kermençuk və İşbol kimi mərkəzlər də dövlətin şəhər şəbəkəsində mühüm yer tuturdu. Paytaxt Bulqar Kazandan təxminən 115 km cənubda, İtil çayından 6,5 km məsafədə yerləşirdi. Arxeoloji qazıntılar şəhərin quruluşu,

memarlığı və sənətkarlıq həyatı haqqında mühüm məlumatlar vermişdir. Tapıntıların böyük hissəsi XII–XIV əsrlərə və monqol istilasından sonrakı dövrə aid edilir. Şəhər yaşayırdı. Burada hamamlar, məscidlər, karvansaralar və ictimai tikililər inkişaf etmiş islam şəhərlərinə məxsus planlaşdırma xüsusiyyətlərini əks etdirirdi [1, 183–194; 8].

Bulqar şəhərinin əhalisinin təxminən 50.000 nəfər olduğu ehtimal edilir. Xan məscidi, Şərq məqbərəsi, Aksaray, Kiçik minarə, Xan türbəsi və saray qalıqları bulqarların tikinti işində mühüm təcrübə qazandığını göstərir. Xan məscidinin XII əsrin ikinci yarısında inşasına başlanması, 32x34 metr ölçüdə olması, 20 sütuna malik quruluşu, şimal həyətinin günbəzlə örtülməsi və yanında 24 metrlik minarənin yerləşməsi həmin memarlıq kompleksinin iri şəhər məkanı daxilində xüsusi yer tutduğunu göstərir. XIV əsrdə edilən dəyişikliklər və sonrakı əlavələr bu tikilinin uzun müddət istifadədə qaldığını göstərir. Qafqaz, Anadolı və Mesopotamiya təsirləri isə Bulqar memarlığının yalnız yerli ənənəyə deyil, geniş islam mədəni çevrəsinə bağlı olduğunu göstərir.

XVIII əsrdə rus hakimiyyəti dövründə Müqəddəs Nikolay kilsəsinə çevrilən tikili memarlıq xüsusiyyətlərini böyük ölçüdə qoruyub saxlamışdır. Daxili səkkizguşəli günbəz quruluşu və plan həlli onu Səlcuqlu türbələri ilə yaxınlaşdırır. Memarlıq üslubu diqqət çəkir. Xan məscidinin şərqində yerləşən bu türbənin XIV əsrin birinci yarısında inşa edildiyi qəbul olunur. Tikinti texnikası Orta Asiya memarlıq məktəbinin xüsusiyyətlərini, istifadə olunan materiallar isə Zaqafqaziya və Krım memarlıq ənənələrinin təsirini əks etdirir [1, 183–194; 8].

Xan məscidinin şimalında yerləşən Şimal türbəsinin də təxminən eyni dövrdə tikildiyi ehtimal edilir. Bu tikili Şərq türbəsinə daha iri ölçülərə malik olmuş, sonrakı əsrlərdə isə Uspenski monastırının rəhbərləri tərəfindən qar quyusu kimi istifadə edilmişdir. Funksiya dəyişmişdi. Binanın cıllanmış daş döşəmələri, zəngin memarlıq bəzəkləri və döşəməaltı istilik sistemi Volqa bulqar memarlığında yüksək tikinti texnologiyasının mövcudluğunu göstərir. XIV əsrə aid edilən tikili 1860-cı ildə sökülmüşdür.

Karasaray adlandırılan tikili haqqında mənbələrdə maraqlı məlumatlar qorunub saxlanmışdır. Rəvayətə görə, şəhər düşmən tərəfindən tutulduğu zaman xan ailəsi burada sığınacaq tapmış, binanın ətrafına odun yığılaraq yandırıldığı üçün tikili sonradan “Qara Saray” adı ilə tanınmışdır. Rəvayət tam təsdiqlənmir. Buna baxmayaraq, səkkizbucaqlı planı, günbəzli quruluşu və müxtəlif üslubda işlənmiş daxili bəzəkləri onun Bulqar memarlığının mühüm nümunələrindən

biri olduğunu göstərir. Xan saraylarının və digər inzibati tikililərin qalıqları da bu günədək qorunmuş, onların döşəməaltı istilik sistemi ilə təchiz edildiyi müəyyən edilmişdir [1, 183–194].

Bulqar şəhərində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar şəhərin inkişaf etmiş sənətkarlıq və şəhər mədəniyyətinə malik olduğunu göstərir. Burada dəri, mis və dəmir emalı emalatxanaları, dulusçuluq istehsal sahələri, sümük məmulatları hazırlayan emalatxanalar, Qızıl Pulat hamamı, digər hamam kompleksləri, köhnə Rus məhəlləsi, erməni və yunan yaşayış məntəqələri, Ağa bazar, istehkamlar və Kiçik Şəhər kimi çoxsaylı tikili və məhəllələr aşkar edilmişdir. Şəhər planlı idi. Bu tapıntılar Bulqarın iri iqtisadi və sənətkarlıq mərkəzi olduğunu təsdiqləyir [1, 183–194; 8].

Bulqardan sonra mühüm şəhərlərdən biri Suvar hesab olunur. İbn Fədlanın məlumatına görə, şəhər Bulqardan təxminən 40 km cənubda yerləşirdi. Tikilmə tarixi dəqiq məlum olmasa da, İstəxri burada məscidlərin və ibadət məkanlarının mövcud olduğunu qeyd edir. İlk sikkələr danışır. Bulqar şəhərinin adı 336/947-ci ilə, Suvarın adı isə 337/948-ci ilə aid sikkələrdə qeydə alınmışdır. Bilər şəhəri isə Bulqardan 40–50 km şərqdə, Kiçik Çimişən çayı sahilində yerləşirdi və burada çoxsaylı arxeoloji qalıqlar aşkar edilmişdir. Ən qədim sikkələr XIII əsrin ortalarına aid edilir, son illərdə aparılan qazıntılar şəhərin tarixi haqqında yeni məlumatlar vermişdir [1, 183–194; 8].

Bulqar yaşayış məskənlərində aparılan arxeoloji qazıntılar maddi mədəniyyətin yüksək inkişaf səviyyəsini nümayiş etdirir. Silahlar, kənd təsərrüfatı alətləri, tikinti və metal emalı vasitələri, tökmə qablar, zərgərlik avadanlıqları, qıfıllar, açarlar, dəmirçilik və misçilik alətləri, toxunmuş dəmir tutacaqlar, çaxmaq daşları və digər əmək vasitələri bunun əyani sübutudur. Tapıntılar kifayət qədər zəngindir. Qoyun qırmağı üçün hazırlanmış keyfiyyətli qayçılar, dəri emalı alətləri və keramika istehsalına aid nümunələr Bulqar sənətkarlarının texniki hazırlığını və istehsal mədəniyyətini aydın şəkildə əks etdirir [1, 183–194; 8].

Nəticə

Volqa Bulqar dövləti müxtəlif türk tayfalarını və yerli əhalini vahid siyasi və mədəni sistem daxilində birləşdirərək Şərqi Avropanın mühüm dövlətlərindən birinə çevrilmişdir. İslamı hərbi yürüşlər nəticəsində deyil, əsasən ticarət və diplomatik əlaqələr vasitəsilə qəbul etməsi bu dövləti digər türk siyasi birliklərindən fərqləndirmişdir. Tarixi dönüş burada baş verdi. 922-ci ildə İslamın dövlət dini elan olunması Volqa Bulqarlarını ilk müstəqil türk-islam dövləti kimi tarixə daxil etmiş, onların Şərqi Avropada islam mə-

dəniyyətinin yayılmasında mühüm rol oynamasını şərtləndirmişdir [1, 183–194; 8].

Volqa bulqarları yalnız siyasi tarix baxımından deyil, iqtisadi, elmi və mədəni inkişaf səviyyəsinə görə də seçilmişlər. İnkişaf çoxşaxəli idi. Əkinçilik, sənətkarlıq, beynəlxalq ticarət, şəhərsalma, memarlıq və elm sahəsində əldə etdikləri nailiyyətlər bunu aydın göstərir. Müasir arxeoloji tapıntılar və yazılı mənbələr həmin inkişafı qarşılıqlı şəkildə təsdiqləyir.

Bununla belə, dövlətin ən zəif tərəfi hərbi potensialının iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun güclənməməsi olmuşdur. Maddi rifah artdıqca işğalçı siyasətdən daha çox müdafiəyə üstünlük verilməsi Volqa Bulqarlarının monqol yürüşləri qarşısında dayanıqlığını zəiflətməmişdir. Tarix bunu göstərir. Buna baxmayaraq, Volqa Bulqar dövlətinin siyasi irsi, islamlaşma prosesi, şəhər mədəniyyəti və iqtisadi modeli sonrakı türk-islam dövlətlərinin formalaşmasına mühüm təsir göstərmiş, Kazan xanlığının və bütövlükdə İdil-Ural bölgəsinin tarixi inkişafında davamlı iz buraxmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Baştaş Ş. *Volqa Bolqarıstan Dövləti // Tarixdə Türk Dövlətləri. I cild. Ankara, 1987, səh. 183–194.*
2. Dövlət N. *İdil-Bulqarlar // Böyük İslam Tarixi. IX cild. İstanbul, 1988, səh. 313–338.*
3. Kafesoğlu İ. *Türk-Bolqarların tarixi və mədəniyyətinə qısa baxış // Cənub-Şərqi Avropa Araşdırmaları Jurnalı. № 10–11. İstanbul, 1983, səh. 91–123.*
4. Kurat A.N. *IV–XVIII əsrlərdə Qara dənizin şimalındakı türk tayfaları və dövlətləri. Ankara, 1972.*
5. Şeşen R. *İbn Fədlanın Səyahətnaməsi. İstanbul, 1975, səh. 43–64.*
6. Tekin T. *Volqa Bulqar yazıları və Volqa Bulqar dili. Ankara, 1988.*
7. Togan Z.V. *Ümumi Türk tarixinə giriş. İstanbul, 1970.*
8. Yazıcı N. *İlk Türk-İslam dövləti: Volqa Bulqar xanlığı: VII–XV əsrlər // Diyanet Dergisi. XXIX/1. Ankara, 1993, səh. 57–69.*
9. Yüce N. *Bulqar // DİA. VI cild, səh. 390–391.*
10. Zimonyi I. *Volqa Bulqarlarının mənşəyi. Szege, 1990.*

Саида Джафар Исмаилзаде
Доцент кафедры всеобщей истории
Гянджинского Государственного
Университета,
доктор философии по истории

Этнополитическое влияние и наследие
Волго-Болгарского ханства в
Восточной Европе

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется этнополитическое влияние Волго-Болгарского ханства в историческом пространстве Восточной Европы. Основное внимание уделяется процессу формирования государства в районе слияния рек Волги и Камы, его этнической основе, политической организации, принятию ислама и развитию торгово-дипломатических связей с мусульманским Востоком. Показано, что Волго-Болгарское ханство занимало важное место не только как одно из первых тюрко-исламских государственных образований, но и как значимый посредник между Восточной Европой, Центральной Азией и исламским миром. В работе рассматриваются особенности хозяйственной жизни, городского развития, ремесла, международной торговли и культурной трансформации болгарского общества. Отдельное внимание уделяется последствиям монгольского нашествия, включению государства в орбиту Золотой Орды и сохранению волго-болгарского наследия в последующей истории Идиль-Уральского региона. Сделан вывод о том, что историческое значение Волго-Болгарского ханства определяется его ролью в распространении исламской культуры, развитии торговых коммуникаций и формировании этнокультурной среды Восточной Европы.

Ключевые слова: *река Волга, ислам, река Кама, торговые пути, волжские болгары.*

Rəyçi: Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elza Paşayeva
Məqalə redaksiyaya daxil olub: 14.03.2026
Çapa qəbul olunub: 08.04.2026

Saida Jafar Ismayilzade
Associate Professor of the Department
of General History
Ganja State University,
PhD in History

Ethnopolitical Influence and Legacy of the Vol-
ga-Bulgarian Khanate in Eastern Europe

SUMMARY

The article examines the ethnopolitical influence of the Volga-Bulgarian Khanate within the historical space of Eastern Europe. Particular attention is given to the formation of the state in the strategic region where the Volga and Kama rivers meet, its ethnic foundations, political structure, adoption of Islam, and trade and diplomatic relations with the Muslim East. The study shows that the Volga-Bulgarian Khanate occupied an important place not only as one of the earliest Turkic-Islamic state formations, but also as a significant intermediary between Eastern Europe, Central Asia, and the Islamic world. The article analyzes the economic life of the Bulgars, the development of urban centers, crafts, international trade, and the cultural transformation that followed the spread of Islam. Special attention is also paid to the consequences of the Mongol invasion, the incorporation of the Volga-Bulgarian state into the sphere of the Golden Horde, and the preservation of its historical legacy in the later development of the Idel-Ural region. The article concludes that the historical significance of the Volga-Bulgarian Khanate lies in its role in spreading Islamic culture, strengthening trade networks, and shaping the ethnocultural environment of Eastern Europe.

Keywords: *Volga River, Islam, Kama River, trade routes, Volga Bulgarians.*

The date of the admission of the article
to the editorial office: 14.03.2026
Accepted for publication: 08.04.2026